

Žarko Lazarević

Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska suverenost v Jugoslaviji

UDK 338(497.1)

LAZAREVIĆ Žarko, dr., znanstveni svetnik, redni profesor. Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zarko.lazarevic@inz.si; Univerza v Novi Gorici Fakulteta za humanistiko, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska cesta 13.

Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska suverenost v Jugoslaviji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 426–447, cit. 55

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtor analizira nekaj najbolj značilnih poglavij procesov obvladovanja tveganj, ki so jih prinašale velike razlike v etnični strukturi prebivalstva in stopnjah ekonomsko-socialnega razvoja in iz tega izvirajočih divergentnih interesov v jugoslovanski državi. Temeljni poudarek je na štirih tezah: (1) politika decentralizacije ni dala zelenih rezultatov, (2) integracija in dezintegracija sta bili vzročno povezani, (3) nacionalna emancipacija je vključevala tudi ekonomsko emancipacijo, in (4) etnične/regionalne strategije maksimiranja koristi so bile prilagojene stopnji ekonomske razvitosti in vključenosti v mednarodne in domače ekonomske tokove.

Ključne besede: pokrajinske razlike, decentralizacija, gospodarska samostojnost, Jugoslavija

Avtorski izvleček

UDC 338(497.1)

LAZAREVIĆ Žarko, PhD, Professor. Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zarko.lazarevic@inz.si; University of Nova Gorica, School of Humanities, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska cesta 13.

Diversity, Decentralisation and Economic Sovereignty in Yugoslavia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 426–447, 55 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The author analyses some of the most characteristic chapters of risk management processes, resulting from significant differences in the ethnic structure of population and level of socio-economic development and divergent interests in the Yugoslav state that stem from it. The main emphasis lies on four hypotheses: (1) politics of decentralisation did not produce the intended effects, (2) the integration and disintegration were causally connected, (3) the national emancipation included also economic emancipation and (4) ethnic/regional strategies of benefit maximisation were tailored to the level of economic development and inclusion in international and local economic flows.

Key words: regional differences, decentralisation, economic sovereignty, Yugoslavia

Author's Abstract

Interpretacije jugoslovanske historične izkušnje se običajno začenjajo in končajo z izpostavljanjem dolgoročne politične, socialne in ekonomske nestabilnosti. Izvir te nestabilnosti avtorji iščejo v izjemno veliki raznolikosti oziroma v velikih socialnih, ekonomskih in kulturnih regionalnih razlikah v državi.¹ Povrhu vsega so se regionalne razlike mnogokrat ujemale tudi z etničnimi delitvami. Jugoslavija je v času svojega obstoja na izzive velikih regionalnih razlik in posledičnih konfliktnih razmerij med njenimi sestavnimi deli odgovarjala z nizom institucionalnih sprememb, z decentralizacijo odločanja na področju politične in ekonomske ureditve. Vse s pričakovanjem, da bo decentralizacija politično-upravnih in ekonomsko-socialnih pristojnosti, to je povečanje samoodgovornosti regionalnih oblasti, prispevala k ublažitvi notranjih političnih konfliktov in lajšala doseganja konsenza pri kreiranju razvojnih politik na centralni oziroma zvezni ravni. Politiko decentralizacije kot orodja preseganja notranjepolitičnih konfliktov so izvajali tako v prvih desetletjih obstoja države do druge svetovne vojne kot tudi v času komunistične družbene in ekonomske ureditve po drugi svetovni vojni.

V nadaljevanju bomo opozorili le na nekatera najbolj značilna poglavja procesov obvladovanja tveganj, ki so jih prinašale velike razlike v etnični strukturi prebivalstva in stopnjah ekonomsko-socialnega razvoja in iz tega izvirajočih divergentnih interesov. Temeljni poudarek razprave bo na argumentiranju štirih izhodiščnih trditev. Prva bi se glasila, da se s historične distance kaže, da je bila politika decentralizacije v jugoslovanskem primeru neuspešna. Navkljub decentralizaciji so notranjepolitične napetosti privedle do transformacije regionalnih v nacionalne ekonomije ob koncu 20. stoletja z razpadom jugoslovanske države. Druga trditev izpostavlja, da sta se sočasno prepletala dva potekajoča procesa, to je proces nacionalne ekonomske integracije in hkrati tudi dezintegracije. Jugoslavija je prav gotovo izpolnjevala kriterije za opredelitev nacionalne ekonomije. Naj z veliko poenostavljanja naštejemo le nekatere najbolj splošne. S carinsko in monetarno politiko je bila jasno razmejena do tujine, razvojne politike so bile enotne oziroma usklajene na vladni ravni, znotraj njenih meja je bila mogoča prosta ekonomska izmenjava, institucionaliziran je bil transfer finančnih sredstev prek regionalnih meja v različnih oblikah prek ali izven proračuna. Navkljub sistemski urejenosti pa je bil koncept integrirane nacionalne ekonomije v jugoslovanskem primeru na nenehni

¹ O različnih interpretacijah za razpad Jugoslavije glej pregledni članek Jovič, *Razlozi za raspad*, str. 91–156.

preizkušnji. V okolju velikih ekonomskih regionalnih razlik, ki so potekale tudi ali predvsem na osnovi etničnih razlik, so bila različna pričakovanja. Križale so se različne strategije za maksimiranje koristi v okviru enotne nacionalne ekonomije, ki jih je združeval pojem ekonomske emancipacije posamezne jugoslovanske etnične skupnosti. Zapisano je izhodišče tretje trditve, da je bila ekonomska emancipacija posamezne etnične skupnosti ali regije razumljena kot pridobitev oziroma prenos določenih atributov nacionalne ekonomije na regionalno raven. Definirana je bila torej kot pridobitev pristojnosti za nadzor in oblikovanje razvojnih politik ter gospodarskih, zlasti finančnih tokov znotraj in med regijami v državi. A proces je bil večplasten, ne samo ekonomski. Upoštevati je treba še vsaj sociološke, kulturne in politične dejavnike. Ekonomska emancipacija je bila namreč samo del celovite strategije etnične (regionalne) emancipacije. S četrto trditvijo izpostavljam dejstvo, da so bile etnične ali regionalne strategije maksimiranja koristi prilagojene stopnji ekonomske razvitosti in vključenosti v mednarodne in domače ekonomske tokove. Strategije so bile utemeljene na predpostavkah pričakovanih stroškov in koristi ekonomske emancipacije. V politični besednjak so tako utemeljena stališča prevajali s koncepti decentralizacije oziroma unitarnosti države, v komunističnem času se pridružijo še koncepcije tržnih reform. V primeru regij z večjim pomenom mednarodne menjave (zlasti na zahodnih trgih) so bili v ospredju zagovorniki decentralizacije in po letu 1945 tržnih reform, kar naj bi zagotovilo ekonomsko emancipacijo oziroma maksimiranje koristi v okvirih regionalne ekonomije. Praviloma so bile to ekonomsko najrazvitejše regije, v jugoslovanskem primeru Slovenija in Hrvaška. Nasprotno pa so predstavniki drugih regij z večjo usmerjenostjo na domači trg ali trge nekdanjih vzhodnoevropskih socialističnih držav izražali decentralizaciji nenaklonjena stališča.

Jugoslavija je bila primer neuspešne ekonomske in politične integracije. Lahko je eden od primerov, da politika decentralizacije ne omogoča vedno premoščanja regionalnih političnih in ekonomskih razlik znotraj države, ki sledijo etnični razmejenosti, kar je v skladu z zaključki sodobnih raziskav. Sodobne raziskave učinkov decentralizacije na politično in ekonomsko stabilnost večetničnih držav potrjujejo divergentnost zaključkov.²

Vzpostavljanje notranjih razmerij

Povsem nesporno je, da je bila Jugoslavija ob svojem nastanku leta 1918 zelo heterogena država z velikimi razvojnimi razlikami. Predstave o novi državi so bile v različnih regijah povsem različne. Linija kontrastov in nasprotij je potekala od severozahoda proti jugovzhodu. Severozahodni predeli so odstopali navzgor, jugovzhodni pa navzdol od jugoslovanskega povprečja.³ Do nastanka jugoslovanske države je razvoj potekal ločeno, saj so bile Slovenija, Hrvaška, Vojvodina in

² Brancati, *Decentralization*, str. 651–685.

³ Lazarević, *Gospodarski vidiki*, str. 56.

Bosna in Hercegovina znotraj Habsburške monarhije, Srbija in Črna gora pa sta kot samostojni kraljevini živeli svoje lastno državno življenje.

Težišče jugoslovanskega gospodarskega prostora je ležalo na jugovzhodu, država je imela povsem agrarni značaj. To je imelo otipljive posledice pri oblikovanju in vodenju gospodarske politike ter določanju razvojnih prioritet. Z beograjskega zornega kota se je zdelo, da gre za razširjeno Srbijo. Po tem vzoru so Jugoslavijo oblikovali kot relativno zaprto, protekcionistično tržišče. Branik pred tujo konkurenco so bile dokaj visoke zaščitne carine, kar naj bi dalo priložnost razmahu domačega podjetništva, predvsem v industriji. Vloga države z državnimi in paradržavnimi podjetji, industrijskimi ali bančnimi, je bila v tem konceptu nepogrešljiva.⁴ Državni intervencionizem oziroma povečana vloga države v ekonomiji se je okrepila v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo in zlasti po njej.⁵ V novem protekcionističnem okolju so industrijske cene nesorazmerno zrasle v primerjavi s kmetijskimi.⁶ Sprememba ravni relativnih cen je imela posledice na relativnostni ekonomski položaj nekdanjih področij Habsburške monarhije. Slovenija, Hrvaška in Vojvodina so takoj postale gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo pa v povprečju med najbogatejšimi v državi. In to kljub temu da so bili njihovi dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru precej skromni.⁷ Brez vpliva na samozavest, predvsem politično, to gotovo ni moglo ostati. Sprememba relativnostnega položaja v politično, kulturno in gospodarsko sila raznorodni državi je imela večplastne posledice, zlasti na fiskalnem področju. Slovenija in Hrvaška npr. sta v Jugoslaviji postali neto plačniki, kar je bil povod nenehnih političnih konfliktov. Naj za ilustracijo razmer navedemo le krilatico, ki je krožila v Sloveniji: »*Srbi vladajo, Hrvati razgovarjajo in mi (Slovenci!) plačujemo.*«⁸ Besede so bile sugestivne. Izražale so občutenje nove jugoslovanske države in gospodarsko-politične stvarnosti. Stereotipno označevanje, kot zimzelena melodija je vztrajalo v času in prostoru, ni izgubilo na aktualnosti ves čas obstoja jugoslovanske države.

Vir tovrstnih konfrontacij je bil v političnem in gospodarskem nesorazmerju v državi. Politična moč se je osredotočila v Beogradu, ekonomska je bila locirana v Sloveniji in na Hrvaškem. Nosilci politične premoči torej niso zmogli tudi ekonomske nadvlade. V primerjavi s Habsburško monarhijo je torej nastopila nova dimenzija, manj razviti naj bi določali pogoje gospodarjenja. Navzven se je ta spopad kazal kot spopad med centralistično in avtonomistično zasnovano družbenega mehanizma. Šlo je za boj, kdo bo določal razvojne prioritete oziroma gospodarsko politiko države.

Integracija jugoslovanske države se je vzpostavljala v konfliktnem ozračju. O tem sta govorila tudi dva temeljna akta, to je monetarna reforma leta 1920 in sprejem prve jugoslovanske ustave leto pozneje. Oba akta sta bila sprejeta v okolju

⁴ Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, str. 332–413.

⁵ Đurović, *Državna intervencija u industriji*.

⁶ Bičanić, *Economic Policy*.

⁷ Good and Ma, *The Economic Growth*, str. 103–137.

⁸ Perovšek, *Srbi vladajo*, str. 405.

hude politične polarizacije. Čeprav so na jugoslovanskem teritoriju krožile štiri valute,⁹ pa je bilo daleč najbolj pomembno menjalno razmerje med srbskim dinarjem in avstrijsko krono. Ko je bilo februarja 1920 določeno menjalno razmerje med dinarji in kronami, je v državi završalo. Imetniki kron z jugoslovanskih ozemelj Habsburške monarhije so se z menjavo, ko so za štiri krone dobili en dinar, težko sprijaznili. Počutili so se ogoljufane, menjava naj bi njihovo premoženje razvrednotila. Divergentnost stališč je bila razumljiva, saj se je skozi menjalno razmerje določal tudi relativnostni ekonomski položaj posameznih regij. Določala se je ekonomska konkurenčnost posameznih regionalnih ekonomij v novi državi. In ta nova razmerja so zopet sovpadala z etničnimi delitvami. Na ravni političnega diskurza se je utrdila percepcija ekonomske zapostavljenosti Slovencev in Hrvatov v okvirih nove jugoslovanske države. Sprejemanje ustave v letu 1921 ni prav nič prispevalo k drugačni percepciji. Nasprotno, občutki zapostavljenosti so se samo še poglobili, tako zaradi načina sprejema kot tudi zaradi značaja ustave. Temeljna značilnost ustave, ki je bila zaradi obstrukcije sprejeta brez potrebnega kvoruma, je bila visoka centralizacija države. Z ustavo so povsem prezrli etnično in regionalno različnost v državi. Ustava je temeljila na unitarističnem principu, na ideološkem konstrukt, na kohezivni moči enotnega »jugoslovanskega naroda« s tremi imeni (Slovenci, Hrvati in Srbi).

Jugoslovanski gospodarski prostor se je notranje integriral počasi. Kaj drugega bi bilo nemogoče pričakovati v primeru združitve v eno državo tako raznorodnih področij z najmanj štirimi regulativami gospodarstva. Pravzaprav je ta proces potekal vse do druge svetovne vojne. Večina zakonodaje je bila sprejeta v tridesetih letih, saj jih v času klasičnega parlamentarizma v dvajsetih letih zaradi raznorodnih interesov, politične razdrobljenosti in izjemne politične nestabilnosti, ko so se vlade zapovrstjo menjale, ni bilo mogoče pripeljati do konca parlamentarne procedure. V dvaindvajsetih letih do druge svetovne vojne se je v Jugoslaviji zamenjalo kar 41 vlad. Povprečna doba trajanja je bila torej le pol leta.¹⁰ V času do sprejetja posameznih zakonov z gospodarskega področja je veljala zatečena področna zakonodaja izpred leta 1918, to je zakonodaja, nastala v času Habsburške monarhije, in zakonodaja Kraljevine Srbije. Nova država je enostavno posvojila staro zakonodajo in ji podaljšala veljavnost za nedoločen čas.

Pred drugo svetovno vojno je bila Jugoslavija bolj zbir regionalnih gospodarstev kot pa integrirano gospodarstvo. Raven medregionalnega gospodarskega sodelovanja je bila še vedno nizka. Na tem mestu velja opozoriti na prakso velikih tujih podjetij v Jugoslaviji izpred druge svetovne vojne. Njihova strategija je bila drugačna, obseg poslovanja so razširila na celo državo. Najbolj značilni primeri so bili v bančništvu, v zavarovalništvu in pri velikih industrijskih podjetjih. Kot taka so veliko pripomogla h krepitvi medregionalne gospodarske menjave. Njihovi sedeži so bili praviloma postavljeni v Beograd ali Zagreb, v politično oziroma ekonomsko središče države.¹¹

⁹ Srbski dinar, avstrijska krona, črnogorski perper in bolgarski levi.

¹⁰ Perovšek, *V zaželeni deželi*, str. 237.

¹¹ Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*.

Temeljni konflikt v Jugoslaviji pred drugo svetovno vojno je potekal na ravni srbsko-hrvaških odnosov. Šlo je za dve percepciji državne ureditve in političnega prostora. Na relaciji srbsko-hrvaških odnosov, oziroma hrvaškega vprašanja, se je razreševalo vprašanje organizacijske podlage države. Šlo je za vprašanje regionalne avtonomije ali unitaristične zasnove države, za vprašanja decentralizacije ali centralizacije državnih pooblastil. Stališče odločujočih hrvaških političnih elit je bilo, da samo decentralizacija vzpostavlja pogoje za premoščanje regionalnih različnosti in zagotavlja dolgoročno stabilnost države. Prevladujoče stališče srbskih političnih elit pa je bilo nekompromisno vztrajanje na centralizmu kot edinem modelu za stabilnost in preseganje regionalnih razlik, tudi za ceno odkrite diktature v tridesetih letih.

Sestavni del politične agende so bila tudi gospodarska vprašanja, ki so bila del širših prizadevanj za dokončno emancipacijo posameznih etničnih skupnosti. Pri tem je bila centralistična ureditev, in Beograd kot simbol centra, izpostavljena kot razlog ekonomske prikrajšanosti posameznih regij. Ali zaradi nezadostnega nerazumevanja regionalnih gospodarskih potreb ali zaradi stvarne ali namišljene prikrajšanosti pri proračunskih transferjih in investicijah.¹² Vsa ta vprašanja so v letu 1938 dobila novo dimenzijo. Prikazana so bila v podobi regionalne bilance in s tem odprla povsem novo raven žolčnih razprav o strukturi jugoslovanske države in njenih temeljnih ekonomskih notranjih razmerjih. Opozoriti želimo na knjigo Rudolfa Bićanića »Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja«, ki je bila napisana na prošnjo predstavnikov najpomembnejše hrvaške politične stranke, Hrvaške kmečke stranke (HSS – Hrvatska seljačka stranka), nosilke hrvaških avtonomističnih teženj.

V citirani knjigi je Rudolf Bićanić poskušal »strokovno utemeljiti« ekonomsko plat hrvaških zahtev po notranjepolitični preureditvi države. Njegovo osnovno stališče, za katerega išče argumentacijo skozi celotno knjigo, je ocena, da je srbska oblast s političnim nadzorom državnih mehanizmov in poudarjeno vloge države v gospodarskem življenju spravila v ekonomsko podrejen položaj Hrvaško in z njo tudi Slovenijo, Bosno in Vojvodino. Obvladovanje državnih mehanizmov z različnimi ukrepi, predvsem na finančnem področju, naj bi pripomoglo k stanju, ko naj bi se že kazala tendenca prenosa ekonomske moči v Beograd, to je v politično središče države.

Knjiga je bila strukturirana zelo sugestivno. Bićanić je v uvodu najprej predstavil demografske podatke in sintetične podatke o ekonomskem pomenu hrvaškega regionalnega gospodarstva za jugoslovansko državo s stališča rudarstva, obrti, trgovine, industrije in prometa. Nato pa še glede na sodelovanje v mednarodnem sodelovanju (delež v izvozu in uvozu in prispevek Hrvaške k jugoslovanski plačilni bilanci s tujino). V prvem delu knjige z naslovom »Izkoriščanje hrvaških krajev

¹² Shoup, *Communism*, str. 227

ali trgovina z žrtvami Srbije« je avtor prikazal začetke vzpostavljanja sistema za izkoriščanje Hrvaške. Pri tem izpostavi dve najbolj nevrvalgični točki, valutno reformo in davčni sistem. Pri valutni reformi izpostavi razvrednotenje kronske valute v korist dinarskega (srbskega!) območja, pri fiskalnem sistemu pa neenakomerno davčno obremenitev posameznih pokrajin. Na osnovi obsežnih podatkov zatrdi, da so na prebivalca na Hrvaškem plačevali dvakrat več, v Sloveniji skoraj trikrat več in v Vojvodini petkrat več davkov kot v Srbiji. V drugem delu analize so v ospredju teme, ki opredeljujejo sistem ekonomskega izkoriščanja Hrvaške v jugoslovanski državi. Avtor se najprej posveti natančni predstavitvi Hrvaške v administrativnem aparatu države, nato pa predstavi strukturo proračunskih izdatkov, investicij in javnih naročil za vojaške potrebe s stališča deleža Hrvaške. Zaključni z ugotovitvijo, da je bila Hrvaška prikrajšana pri vseh postavkah glede na njen politični in ekonomski pomen v državi. Pri postavitvi o zunanji zadolženosti države postavi trditev, da nekdanja jugoslovanska področja Habsburške monarhije odplačujejo dolgove Kraljevine Srbije. Dolgovi Kraljevine Srbije naj bi namreč za petkrat presegali dolgove drugih pokrajin. V okviru bančnega sistema pa je avtor namenil veliko pozornosti državnim in paradržavnim bankam, ki naj bi s svojo politiko spodkopavale hrvaški primat na bančnem področju (47 % kapitala zasebnih bank) in mesto Zagreba kot finančnega središča države. Tudi povečana vloga države v ekonomiji v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize, je bila opredeljena kot izkoriščevalska do Hrvaške. V zadnjem poglavju, ki predstavlja zaključek, avtor sintetično povzame gospodarske rezultate Hrvaške v okvirih jugoslovanske države. Tako zaključni s štirimi točkami: (1) Hrvaška je v Jugoslaviji izkoriščana, ker daleč več prispeva državi, kot je od nje dobila; (2) Hrvaška je glede deleža avtonomnega upravljanja sredstev v slabšem položaju, kot je bila pred prvo svetovno vojno v Avstro-Ogrski; (3) Osnovni ekonomski problemi Hrvaške (zlasti na področju kmetijstva in infrastrukture) niso bili rešeni. S tem je država omejevala razvojne možnosti Hrvaške; (4) S hrvaškimi sredstvi se je krepila moč »srbske oligarhije«, ki je ekonomsko izkoriščala Hrvaško z obvladovanjem političnega sistema.¹³

Čeprav je Bićanićeva knjiga le povzemala že obstoječ politični diskurz, resda izdatno podkrepjen z empiričnimi podatki, pa je vzbudila obilo pozornosti. Pričakovano največ na srbski strani. Izzvala je množico odmevov, replik ali ugovorov, ki so leta 1940 združeni v knjigi izšli pod naslovom »Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja« z zelo jasnim podnaslovom »Odgovor g. dr. Bićaniću«. Odveč je opozorilo, da so avtorji iz Srbije v celoti zavračali Bićanićevo argumentacijo kot nezadostno zaradi necelovitosti, selektivnosti in tendencioznosti. Množico člankov bi lahko povzeli v ogorčenju srbske strani, da naj bi Hrvaška (in tudi Slovenija) pridobila nov trg in s tem priložnost hitrejšega gospodarskega razvoja. V okolju protekcionistične gospodarske politike naj bi Hrvaška (Slovenija) še povečala konkurenčne prednosti pred Srbijo zaradi bolj uravnotežene gospodarske strukture. Medtem ko je bila Hrvaška (Slovenija) že deloma industrializirana, pa je bila Srbija še vedno krepko prevladujoče agrarna dežela. Z novo državo naj bi največ

¹³ R. Bićanić, *Ekonomska podloga*.

pridobili severni jugoslovanski kraji. V spremenjenih razmerah po letu 1918 naj srbsko gospodarstvo zaradi močne hrvaške/slovenske konkurence ne bi moglo v celoti izkoristiti vseh sistemskih spodbud, v ekonomskem smislu paternalistične države z jasno izraženo intenco po zaščiti oziroma krejitvi domačega podjetništva v industriji.¹⁴ Tovrstne debate so z večjo ali manjšo intenzivnostjo redno spremljale politično in gospodarsko življenje od nastanka države naprej. Hrvaška politika se je zaradi svoje velikosti, gospodarske moči in centralne lege prizadevala za prvenstvo ali vsaj delitev oblasti s srbsko stranjo, kar ji je z ustanovitvijo Banovine Hrvaške tudi uspelo.

Leta 1939 je prišlo do sklenitve sporazuma hrvaških in srbskih elit. Na predvečer druge svetovne vojne so srbske politične elite želele politično stabilizirati državo. Brez sporazuma z najpomembnejšo hrvaško stranko, Hrvaško kmečko stranko (HSS), tega ni bilo mogoče trajno urediti. Po dolgotrajnih, skrivnih poganjanjih je bil naposled sklenjen sporazum, s katerim so bile srbske elite prisiljene opustiti načelo centralizma. S sporazumom je nastopila institucionalna sprememba države. V skladu s sporazumom je nastala posebna hrvaška avtonomna enota, Banovina Hrvaška, ki je z določenimi teritorialnimi razširitvami združevala večino hrvaškega prebivalstva. Banovina Hrvaška je imela povsem samosvoj status, konfederalni status, njena avtonomna vlada pa izjemno širok seznam pooblastil. Centralna vlada je v razmerju do Hrvaške banovine zadržala pristojnosti na področju obrambe, monetarne politike,¹⁵ zunanje politike in mednarodnega ekonomskega sodelovanja ter državne prometne infrastrukture. Druge pristojnosti so prenesli na Banovino Hrvaško, ki je pridobila tudi sodno in finančno avtonomijo z lastnim fiskalnim sistemom.¹⁶ Resda je izbruh druge svetovne vojne preprečil celovito delovanje Banovine Hrvaške, pa vendar je bil narejen velik precedens. Že sodobniki so Banovino Hrvaško primerjali s posebnim statusom Madžarske v okviru Habsburške monarhije, ko je z načelom dualizma po sporazumu iz leta 1967 nastala Avstro-Ogrska, saj je status Banovine Hrvaške presegal položaj Hrvaške v okviru madžarske polovice monarhije.¹⁷ Hrvaška je postala neke vrste konfederalni otok, v rigidnem centralističnem sistemu, ki je še zmeraj veljal za druge regije.¹⁸

Hrvaška stran je z vstopom v centralno vlado v primerjavi z drugimi regijami pridobila nesorazmerno velik vpliv. Denimo v primerjavi s Slovenci, ki so bili tudi priznani kot konstitutivni element jugoslovanske države. V Sloveniji tako burnega odziva na jugoslovansko ekonomsko stvarnost kot na Hrvaškem ni bilo, saj so sodili, da koristi vstopa v Jugoslavijo odtehtajo stroške. Slovenske politične elite niso imele ambicij po prvenstvu v državi, zavedale so se svoje omejene relativnostne

¹⁴ *Istina*.

¹⁵ Po nekaterih virih naj bi bil sklenjen celo sporazum med jugoslovansko centralno banko (Narodna banka Kraljevine Jugoslavije) in Banovino Hrvaško o uvedbi paralelne hrvaške valute. Izdelani naj bi bili tudi osnutki hrvaškega denarja, ki jih hrani današnja hrvaška centralna banka (<http://www.hnb.hr/novcan/povijest/h-nastavak-4.htm>).

¹⁶ Čulinović, *Državnopravna historija*, str. 296–303.

¹⁷ Tomasic, *Constitutional Changes*, str. 591.

¹⁸ Lampe, *The Failure*, str. 83.

teže. Ustanovitev Banovine Hrvaške so v Sloveniji videli kot začetek preureditve države, kjer bi tudi Slovenija pridobila enak status kot Hrvaška. Kot na Hrvaškem so tudi v Sloveniji prevladujoče izhajali iz stališča, da jugoslovanska unitarno zasnovana gospodarska in socialna politika ne upošteva v zadostni meri slovenskih interesov, potreb in posebnosti. Zato bi bila potrebna posebna, slovenska splošno gospodarska, finančna in socialna politika. Le tako bi namreč lahko zavarovali interese slovenske družbe in gospodarstva v Jugoslaviji.¹⁹

Vztrajnost notranjih razmerij

Vzpostavitev komunističnega režima po drugi svetovni vojni je Jugoslaviji kot celoti prinesla veliko sprememb. Državo so federalizirali (šest republik in dve avtonomni pokrajini). Jugoslavija je hkrati stopila na pot radikalne transformacije družbe in ekonomije, ki jih združuje pojem komunistične revolucije. Stopila je na pot lastninskega in strukturnega preoblikovanja gospodarstva, oblikovanja državnega gospodarskega intervencionizma in ustreznega administrativnega aparata za vodenje gospodarstva. V tem obdobju je postala politika gospodarskega razvoja primarna naloga države, ki je v temeljih spremenila lastninska razmerja s poddržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij v letih 1946 in 1948. Podržavljena je bila celotna industrija, finančne institucije, trgovina in kmetijske površine. Komunistična povojna jugoslovanska država je uveljavila protekcionističen in avtarkičen koncept gospodarskega razvoja, ki ga je nadgradila še z modelom centralnega planiranja in prerazporejanja investicijskih sredstev po sovjetskem vzoru.

Navkljub novemu institucionalnemu okviru so dileme jugoslovanskega prostora ostale enake. Velike ekonomske in socialne regionalne razlike, ki so sovpadale z etničnimi delitvami, so vztrajale naprej. Jugoslovanski komunisti tega dejstva niso prezrli. Obljubljali so preureditev države v skupnost enakopravnih narodov. Enakopravnost pa so razumeli zelo široko, saj ni pomenila le politične enakopravnosti, to je možnost enakopravnega soodločanja o skupnih in samostojnega odločanja o lastnih zadevah. Narodno enakopravnost so razširili oziroma boljše rečeno celo pogojevali z ekonomsko in socialno enakopravnostjo. Vsak prebivalec, ne glede na ekonomsko moč republike, naj bi bil deležen enake ravni storitev javnega sektorja.²⁰

To je kot osrednje družbeno (politično!) vprašanje v ospredje potisnilo dileme razvojnega modela, dileme regionalne politike in še posebej vprašanje gospodarskega razvoja. Kulturne razlike naj bi presegli z ideološkim poenotenjem na podlagi koncepta enotnega jugoslovanskega delavskega razreda in s tem izenačenje interesov. Ekonomsko in socialno enakopravnost pa naj bi zagotovili z regionalno politiko. Tako postane vprašanje razvojnega modela ekonomsko manj razvitih regij temeljno politično vprašanje. V želji po preseganju razvojnih razlik so jugoslovanske oblasti

¹⁹ Gosar, *Osnovna narodnogospodarska*, str. 89–102.

²⁰ Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, str. 22.

v prvih desetletjih uporabile mehanizme centraliziranega prerazporejanja sredstev na ravni države. Pri tem sta bila pomembna dva instrumenta, ki sta postala pomembna politično kontroverzna kategorija. Na eni strani je bila neposredna pomoč iz zveznega proračuna manj razvitim republikam za pokritje sprotnih izdatkov za zagotavljanje javnih storitev. Na drugi strani je šlo v konceptu centralno-planskega razvojnega modela za preusmeritev investicijskih sredstev v ekonomsko manj razvite regije, za razvoj industrije. S pospešenim vlaganjem naj bi se ekonomsko manj razvita področja okrepila do te mere, da bi lahko sama skrbela za financiranje javnih storitev.²¹ Ker je prelivanje sredstev povzročalo politične konflikte, stopnje regionalnih razvojnih razlik pa se niso zmanjševale, so postopoma redefinirali cilje regionalne politike. Končni cilj, tudi v neki dolgoročni perspektivi ne, ni bilo več izenačenje različnih predelov v gospodarskem in socialnem oziru. Nerazviti naj bi se poskusili približati državnemu povprečju. Velik poudarek je bil na krepitvi odgovornosti ekonomsko manj razvitih republik za lastni ekonomski in socialni razvoj. Repertoar državnih podpornih in spodbujevalnih mehanizmov (naložbe podjetij iz razvitih predelov, sklad federacije za nerazvite, sredstva iz proračuna, tuja posojila, različne vrste olajšav: carinske, davčne, znižane obrestne mere in ugodnejši pogoji kreditiranja itd.) naj bi bil le v oporo.

S spoznanjem, da regionalnih razvojnih razlik ne bo mogoče hitro odpraviti, so se odprla mnoga vprašanja o prihodnosti in institucionalni ureditvi države. Debate o regionalnih razlikah, debate o prerazporejanju sredstev znotraj Jugoslavije, postanejo razprave o razvojnem ekonomskem modelu, neizogibno tudi o političnem sistemu. Konfliktnost interesov je izhajala iz različne gospodarske in socialne strukture med jugoslovanskimi sestavnimi deli, saj ukrepi ekonomske politike niso bili regionalno nevtralni.²² To je v večnacionalni državi neizbežno vodilo v politične in gospodarske spore z jasno nacionalno identifikacijo. Ponovila se je zgodba izpred druge svetovne vojne. Takrat je predvojni unitaristični model nasedel na čereh občutkov prikrajšanosti oziroma občutkov vsestranskega izkoriščanja posameznih narodov v novi državi, predvsem Hrvatov. Tudi komunisti so se srečali z enakim problemom, kako najti kompromis med nasprotujočimi si interesi centra in sestavnih delov. Politične debate je podžigalo zlasti dejstvo, da so se razlike med nerazvitimi in razvitimi v Jugoslaviji pravzaprav poglobljale. Hkrati pa so država kot celota in tudi posamezne regije – republike relativno izgubljale v primerjavi z bližnjo soseščino.²³

Namesto centraliziranega odločanja v ospredje vstopa načelo samoodgovornosti za lasten razvoj, kar je predpostavljalo decentralizacijo. Prepoznanje te kategorije kot temelja razvoja naj bi omogočilo lažje doseganje konsenza in umirilo politične oziroma mednacionalne napetosti v državi. Z opuščanjem centralno-planskega sistema se je začel prenos političnih in ekonomskih pristojnosti s federalnih organov na republiške. Na področju gospodarstva pa je decentralizacija dobila podobo uvajanja »socialističnega trga«, ki naj bi bil spodbudil »samoodgovorno«

²¹ Shoup, *Communism*, str. 230.

²² Kavčič, *Komunisti danes*, str. 44–54.

²³ Sicherl, *Slovenija zdaj*.

(ekonomično!) poslovanje podjetij in bil zagotovilo delovanja jugoslovanskega trga na podlagi gospodarskih koristi. To naj bi olajšalo doseganje dogovora o razvojnih usmeritvah. K temu so pridružili še možnost zadolževanja v tujini kot poskus nevtalizacije odporov pri prerazporejanju sredstev k manj razvitim.²⁴ Koncept drugačnih medregionalnih/medrepubliških odnosov naj bi potekal na ozadju kohezivne moči jugoslovanske komunistične stranke, se pravi ideologije.

Reforme, s katerimi je začela Jugoslavija v petdesetih letih, so ustvarile dvojnost v ureditvi države. Na političnem področju bila Jugoslavija še vedno klasična enostrankarska komunistična država, ki jo je obvladovala Zveza komunistov, kot se je uradno imenovala komunistična stranka. Na gospodarskem področju pa so z reformami delno institucionalizirali trg blaga in storitev, kar je predpostavljalo svobodno oblikovanje cen, liberalizacijo gospodarskega življenja na notranjem trgu kakor tudi na mednarodnem sodelovanju. Vendar pa je tudi znotraj tega sistema še vedno obstajala arbitrarna vloga komunistične stranke. Prevlada komunistične ideologije in podrejenost ekonomske sfere je bila vgrajena v sam sistem. Upravno-politična struktura, v podobi Zveze komunistov, je bila regulator ekonomskih in političnih sprememb.²⁵

A tudi reforme niso spremenile notranjih razmerij. Delitve v jugoslovanskem prostoru so vse do razpada države ostale v enakih političnih in nacionalnih okvirih. Breme samoodgovornosti so lažje sprejemala ekonomsko bolj razvita okolja, nerazvita so se počutila prikrajšana. Iskanje političnega in ekonomskega ravnotežja med gospodarsko bolj oziroma manj razvitimi republikami je bilo nenehno na dnevnem redu. Ekonomsko bolj razviti republiki (Slovenija in Hrvaška) sta bili protagonistki decentralizacije političnih in ekonomskih pristojnosti ter zagovornici »tržne socialistične« gospodarske ureditve. Diskurz predstavnikov manj razvitih republik pa je vztrajal pri večji meri solidarnosti (to je razumevanja njihovih razvojnih potreb zaradi drugačne gospodarske in socialne strukture) prek bolj centraliziranega usmerjanja ekonomskega razvoja in prerazporejanja finančnih sredstev za njihov hitrejši razvoj.

Divergentnost stališč se je poznala tudi v oblikovanju razvojnih ekonomskih konceptov. Na shematični ravni lahko posplošimo tri skupine, ki se, kot je bilo v Jugoslaviji v navadi, tudi nacionalno jasno istovetijo. Izhajali so iz ekonomske strukture in s tem povezanih interesov treh republik. V Sloveniji so se od šestdesetih let dalje zavzemali za reforme gospodarskega sistema z vnosom elementov tržnosti. V ospredje so prišla razmišljanja o pomenu dvigovanja produktivnosti dela, trga, povpraševanja, tehnoloških inovacij in znanja, predelovalne industrije, izvoza, storitvenega sektorja, tesnejšega povezovanja z zahodnimi ekonomijami. Slovenijo se je v tem konceptu znotraj jugoslovanskega gospodarskega prostora videlo kot gonilno silo, ki bi na osnovi prestrukturiranega in uspešnega gospodarstva lahko bolj učinkovito podprla tudi razvoj manj razvitih republik. Vendar pa bi bilo v začetku treba nekoliko zmanjšati slovenske prispevke za manj razvite.

²⁴ Borak, *Jugoslavija*, str. 29–40.

²⁵ Buvač, *1990*, str. 39.

Jugoslovanska gospodarska integracija naj bi potekala brez prisile centra, iz ekonomskih pobud.²⁶ Ta koncept je izhajal iz želje po optimizaciji slovenskih prednosti znotraj jugoslovanskega gospodarskega prostora. Tehnološkemu preseganju in višji ravni gospodarske učinkovitosti je pridruževal ekonomizacijo geografskega položaja v smislu transportne logistike. V tem svojem hotenju je bila Slovenija, kot pred drugo svetovno vojno, zaradi manjše relativne teže seveda omejena. Ni mogla izpostavljati svoje centralne lege, kot denimo Hrvaška ali Srbija, ki sta gravitacijsko bolj osrednji položaj vgradili tudi v svoje ekonomske koncepte. Skozi to pozicijo sta izhajajoč iz lastne prevladujoče gospodarske strukture želeli prenesti ekonomsko težišče države na svoja področja in tako določati smer in dinamiko razvoja na državni ravni. Tako je bil v Srbiji široko sprejeman t. i. donavski razvojni koncept, na Hrvaškem pa je bil stalnica t. i. jadranski razvojni koncept. V donavskem razvojnem konceptu so bile kot prioritete oziroma kot komparativne prednosti v ospredju metalurgija, bazična kemična industrija in seveda kmetijstvo in nanj navezana živilska industrija. Vodilno regijo v tem konceptu je predstavljala Srbija. Nasprotno je bilo po jadranskem konceptu zaznavno preusmerjanje proti zahodu in znatno manj deklarativno opredeljenih panog kot razvojnih prioritet, vendar pa se je približeval slovenskemu videnju »tržnega socializma«. Koncept je izhajal prvenstveno iz potreb Hrvaške, iz njene potrebe po gospodarski in prometni integraciji, pri čemer je zaradi svoje specifične lege morala nujno vključevati tudi področje Bosne in Hercegovine.²⁷

Vzporedno z ekonomskimi reformami je s konceptom decentralizacije šla tudi reforma političnega sistema. Načelo samoodgovornosti in enakosti je terjalo tudi pristojnosti v procesu odločanja, tudi ali zlasti v ekonomskih zadevah. V Jugoslaviji so to povezali tudi z nacionalnim vprašanjem, saj je bilo to vprašanje v ozadju vseh odločitev. Predpostavka je bila jasna. Nacionalno enakopravnost je bilo mogoče doseči le s krepitvijo republiške/pokrajinske državnosti. Bistvena sestavina te republiške državnosti je bila tudi možnost odločanja o vprašanih, ki so bila v pristojnosti federacije.²⁸ Ta načela so bila postopoma institucionalizirana od srede šestdesetih let dalje, povsem formalizirana pa z ustavo iz leta 1974. Sledil je prenos pristojnosti na posamezne republike, ki so bile v odločanju avtonomne, na zvezni ravni pa zavezane k usklajevanju interesov. Na zvezni ravni so federalna vlada in druge zvezne ustanove delovale kot koordinator republiških interesov.²⁹ Celotna ureditev, tako političnega kot tudi ekonomskega sistema, je bila zasnovana na (idealiziranih!) načelih nekonfliktnosti interesov posameznikov, gospodarskih

²⁶ Repe, *Liberalizem*, str. 40–46.

²⁷ Borak, *Ekonomski vidiki*, str. 24–35.

²⁸ Nav. delo, str. 76.

²⁹ John Lampe je tako zapisal, da je jugoslovanska ustava iz leta 1974 omogočila t. i. liberum veto, ko je lahko vsaka federalna enota blokirala sprejemanje odločitev na zvezni ravni zaradi zaščite lastnih interesov (Lampe, *The Failure*, str. 86).

subjektov, družbenih skupin, narodov in republik³⁰ zaradi skupne ideološke podlage, to je privrženosti ideji socializma oziroma komunizma. Garant te privrženosti in najpomembnejša kohezivna sila naj bi bila, kot smo že opozorili, jugoslovanska komunistična stranka.

Leta 1974 so tako prerazporedili ekonomsko in politično moč med jugoslovanskimi republikami in obema avtonomnima pokrajinama na eni strani ter federacijo na drugi strani. Medrepubliški odnosi in medrepubliška politika so zato postali ključna točka delovanja države in gospodarstva.³¹ Posamezne republike začnejo delovati kot samostojna narodno-gospodarska področja,³² z jasno intenco preferiranja lastnih ekonomskih interesov in s težnjo po avtarkiji.³³ V takih razmerah je bilo seveda izjemno težko doseči delujoč konsenz o gospodarski politiki na zvezni ravni. Nobena federalna enota, ki se je istovetila z večinsko etnično opredelitvijo prebivalstva na njenem ozemlju, ni bila dovolj močna, da bi lahko prepričljivo pridobila preostale na svojo stran. V tem procesu so bila značilna konfliktna razmerja med republikami na področjih, ki so bile izključno v njihovi pristojnosti; na ravni zvezne vlade in Zveze komunistov Jugoslavije, kjer je bila odločujoča vloga zveznih institucij; med skupinami republik in zveznim centrom ter med različnimi frakcijami znotraj republik, ki so občasno iskale zavezništva podobnih skupin v drugih republikah.³⁴

V takih razmerah se je zastavljalo vprašanje delovanja jugoslovanskega ekonomskega prostora, saj so posamezne federalne enote imele različne predstave, pričakovanja in poglede na skupno državo in njene razvojne prioritete. Že tako zapletena medrepubliška razmerja so postala težko premostljiva v osemdesetih letih 20. stoletja, v času globoke gospodarske krize. Postopno se je krepil vtis, da je znotraj tedanjega komunističnega ekonomskega in političnega sistema praktično nemogoče najti rešitev, sprejemljivo za vse sestavne dele države.³⁵ Kohezivne sile, ki bi povezovala in arbitrarno regulirala jugoslovanske različnosti, ni bilo več. Nastopila je t. i. federalizacija jugoslovanske komunistične stranke. Tekom desetletij so se republiške komunistične stranke, ki naj bi bile le regionalne izpostave enotne komunistične stranke, »nacionalizirale«. Počasi po opuščale identifikacijo z delavskim razredom. Začele so se istovetiti s prevladujočim narodom v posamezni republici, postale so zagovornice svojega okolja, dejansko so se spreminjale in na

³⁰ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 490–495.

³¹ Borak, *Jugoslavija*, str. 36.

³² Tovrstni sklepi so bili izvedeni na osnovi merjenja obsega medrepubliške gospodarske menjave v sedemdesetih in osemdesetih letih. Pridobljeni podatki so bili interpretirani kot potrditev teze o upadu gospodarske menjave med jugoslovanskimi republikami. Tej tezi, ki je sčasoma postala prevladujoča (predvsem v Srbiji), pa so številni ugovarjali s ponovljenimi, kontrolnimi raziskavami. Njihove interpretacije so potrdile dolgoročna nihanja v obsegu medsebojnega gospodarskega sodelovanja, ki pa ni presegalo meja običajne fluktuacije in je sovpadalo z drugimi ukrepi ekonomske politike (Borak, *Jugoslavija*, str. 81–94; I. Bičanić, *Fractured*, str. 120–141; Burkett and Škegro, *Are Economic*, str. 142–155).

³³ Zarkovic Bookman, *The Economic Basis*, str. 93–109.

³⁴ Borak, *Ekonomski vidiki*, str. 76; Ramet, *Nationalism*, str. XVI.

³⁵ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 490–495.

koncu tudi spremenile v nacionalne stranke. Šlo je za vzročno-posledičen proces, ki so ga sočasno spremljale reforme federalnih institucij jugoslovanske države.³⁶

Jugoslovanski komunisti so bili soočeni z dvema frustracijama, z dvema percepcijama prikrajšanosti, ki sta izvirali iz različnih ekonomskih relativnostnih položajev posameznih republik. V razvitih republikah je frustracije povzročalo prerazporejanje finančnih sredstev prek fiskalnega sistema ali še bolj mimo njega v prid manj razvitih, kar je bilo prepoznano kot eden od pomembnih vzrokov manj uspešnega ekonomskega razvoja. Posledice naj bi bile jasno vidne v zaostajanju oziroma v poglobljanju ekonomskih razlik s sosednjimi zahodnimi državami (Avstrija, Italija). V nerazvitih predelih pa so frustracije temeljile na nižji ravni gospodarskega in socialnega razvoja, na prevladujoče enostranski gospodarski strukturi in na nezadostni konkurenčnosti na notranjem in zunanjem tržišču. K temu spadajo je pridružiti tudi percepcije nezadostnega nerazumevanja njihovih gospodarskih potreb in s tem stvarne ali namišljene prikrajšanosti pri proračunskih transferjih in investicijah, če zopet uporabimo besede Paula Shoupa.³⁷

Za bolj celovito razumevanje je vsekakor treba izpostaviti tudi tretjo frustracijo, ki je močno zaznamovala jugoslovansko stvarnost osemdesetih let. Gre za Memorandum srbske akademije znanosti in umetnosti iz sredine osemdesetih let. V njem je skupina srbskih akademikov predstavila svoje videnje Srbije oziroma srbskega naroda v jugoslovanski državi. V osnovi nadaljuje stališča, ki so bila prisotna že pred drugo svetovno vojno. Pisci memoranduma nedvoumno zatrdijo, da je bila Srbija po letu 1945 v Jugoslaviji politično in ekonomsko inferiorna, celo diskriminirana. Ekonomska politika tega časa je škodovala srbskemu gospodarstvu, ki je relativno zaostalo že za jugoslovanskim povprečjem, kaj šele za Slovenijo ali Hrvaško. Gospodarska politika in ureditev države, ki sta ju vsilili Slovenija in Hrvaška, naj bi onemogočali izravnavo teh neskladij v državi v korist srbskega gospodarstva. Decentralizacijo ekonomskega in političnega sistema so dojemali kot dezintegracijo (konfederalizacijo) zvezne države. Afirmacija republiških statusov državnosti je predpostavila parcialne interese nasproti obče državnim. Fragmentacija (dezintegracija!) naj bi imela za posledico obstoj »nacionalnih ekonomij«, to je avtarkičnih gospodarskih politik posameznih republik. Po mnenju piscev memoranduma je bila za izhod iz globoke krize nujna temeljita sprememba ekonomskega in političnega sistema, ki bi z odpravo decentralizacije odpravila tudi fragmentacijo. Centralizacija oziroma krepitev pristojnosti zveznih oblasti bi tudi omogočila upoštevanje interesov srbskega gospodarstva in s tem vzpostavitev porušenega ravnotežja.³⁸ Ravnotežje bi se torej lahko vzpostavilo s prelivanjem sredstev prek federalnih organov, da bi lahko financirali nov investicijski cikel v Srbiji.³⁹ Ta stališča, ki so jih poskušali prenesti v jugoslovansko politično prakso, so bila prepoznana kot načela distributivnega nacionalizma.⁴⁰

³⁶ Burgh, *Conflict*, str. 301–335.

³⁷ Shoup, *Communism*, str. 227.

³⁸ Mihailovic and Krestic, *Memorandum*, str. 95–118.

³⁹ Pallairet, *The Inter-Regional*, str. 226.

⁴⁰ Dallago and Uvalic, *The Distributive*, str. 73–74.

V konfliktu treh frustracij, razvitih republik, nerazvitih republik in Srbije, so se konec osemdesetih let oblikovali trije koncepti preureditve Jugoslavije, tri vizije prihodnosti. Prva opcija je bila centralizirana federacija, ki so jo podpirali v manj razvitih predelih države, vključno s Srbijo. Torej v tistih predelih, ki so že ali pa so pričakovali, da bodo relativno pridobili v takem okolju. V razvitih republikah (Slovenija, Hrvaška) so to opcijo odklanjali, ker so jo imeli za oviro lastnemu hitrejšemu razvoju. Politika centralizacije makroupravljanja bi, kot so govorile izkušnje, le generirala nestabilnost. Velike regionalne razlike so namreč preprečevale centralni vladi oblikovanje politik, primernih za vsa okolja.⁴¹ Druga opcija, ki sta jo ponujali Slovenija in Hrvaška, je bila preureditev Jugoslavije v konfederacijo držav, s celovito politično in ekonomsko samostojnostjo republik, ki bi natančno definirale medsebojna razmerja in vsebine skupnih politik. To pa je bilo težko oziroma nesprejemljivo za zastopnike federalističnega koncepta. Tako prva kot tudi druga opcija sta predpostavljali nujnost novega dogovora o institucionalni strukturi države in redefinicijo zveznih organov oziroma skupnih politik. Kot povsem realna pa se je v letu 1990, po izvedbi večstrankarskih volitev v Sloveniji in Hrvaškem, oblikovala še tretja opcija. To je opcija osamosvojitve oziroma vzpostavitve polne državnosti posameznih jugoslovanskih republik.⁴²

Tretja opcija je bila utemeljena tudi na strukturah mednarodne ekonomske menjave posameznih jugoslovanskih republik. Jugoslavija kot celota je imela tridelno strukturo mednarodne menjave. Iz zahodnih držav je uvažala kapital, tehnologijo in druge investicijske dobrine. Iz držav tedanjega tretjega sveta in vzhodnoevropskih socialističnih držav pa energijo (nafta) in surovine. Značilnosti mednarodne ekonomske menjave so imele posledice tudi na področju regionalne delitve dela v državi. Slovenija in v znatni meri tudi Hrvaška sta bili navezani na ekonomsko sodelovanje z zahodnimi državami tako zaradi geografskega položaja kot tudi lastnih razvojnih politik, ki so spodbujale izvozni tip gospodarstva. Obe republiki, še zlasti Hrvaška, sta imeli močno razvit turistični sektor, ki je tudi pospeševal kulturno in ekonomsko zблиževanje s sosednjimi zahodnimi državami. Manj razvite jugoslovanske republike so bile pri mednarodni menjavi bolj poudarjeno usmerjene proti vzhodnoevropskim državam ali državam tretjega sveta. V zameno za surovine in energente so nudile orožje, izvajanje velikih investicijskih projektov in tudi industrijsko blago široke potrošnje.⁴³ Veliko ekonomsko zaostajanje komunističnih držav od sedemdesetih let je manj razvitim jugoslovanskim republikam zmanjševalo razvojne potencialne. Soočene so bile s potrebo prestrukturiranja lastne gospodarske strukture v smeri večje konkurenčnosti na zahodnoevropskih trgih. Ker je šlo za dolgoročen proces, so manj razvite republike, na osnovi pričakovanih koristi in stroškov, temu prilagodile tudi politične koncepte reorganizacije države. Enako sta tudi Slovenija in Hrvaška oblikovali svoj predlog preoblikovanja Jugoslavije

⁴¹ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 492.

⁴² Žižmond, *The Collapse*, str. 111.

⁴³ Arfi, *International Change*, str. 118.

v konfederaciji držav ali preoblikovanje republik v samostojne države.⁴⁴ K temu se je ob koncu osemdesetih let pridružila se dodatna dilema. Zastavljati se je začelo vprašanje, ki je šlo prek emancipacije posameznih etničnih skupnosti: vprašanje vzdržnosti komunističnega političnega in ekonomskega sistema v Evropi, vključno z Jugoslavijo, ter transformacije v demokratični politični pluralizem in tržno gospodarsko strukturo. Tudi v tem oziru je nastala značilna dihotomija. Na Hrvaškem in zlasti v Sloveniji so prednjačili v teh procesih, v manj razvitih jugoslovanskih regijah pa so bili bolj rezervirani. Reforme ekonomskega in političnega sistema so bile v Sloveniji hitrejše in radikalnejše, da jim drugi v državi niso mogli slediti.⁴⁵

S stališča Slovenije sta se koncepta državne samostojnosti, pojmovane kot rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja, in politične in ekonomske transformacije komunistične ureditve v parlamentaren političen sistem in tržno ekonomijo poistovetila. Postala sta dva obraza istega procesa. Razpad bloka komunističnih držav in s tem hladnovojne delitve Evrope je odprl prostor za uresničitev teh zamisli, ne samo Sloveniji, temveč tudi drugim jugoslovanskim republikam. Zlasti od jeseni 1989 dalje. V času izjemno zaostrenih političnih nasprotij v Jugoslaviji so srbski politiki uvedli ekonomski bojkot Slovenije, bojkot slovenskih izdelkov in slovenskih podjetij v Srbiji. Bojkot je bil selektiven, da ne bi preveč prizadel srbskih interesov, strogo so ga nadzirali srbski politični organi.⁴⁶ Vzrok bojkota je bil enostaven. Slovenski politiki so bili, ob tihi podpori drugih, poglavitna ovira težnjam k povrnitvi modela zaščitniške, centralizirane države, ki so ga zastopale srbske politične elite. Izvajanje ekonomske blokade je pokazalo, da so v republiki Srbiji začeli izvajati lastno carinsko politiko, navkljub vsemu zavzemanju za enotnost jugoslovanskega ekonomskega prostora. Učinek bojkota, ki bi v primeru popolnega uspeha znižal slovenski družbeni produkt za 14 %, ⁴⁷ je bil nasproten od namena, saj je še pospešil dejanski razpad jugoslovanske države. Tudi »vdor« srbskih oblasti v monetarni sistem leta 1990, ko so srbske oblasti prek republiške centralne banke⁴⁸ v obliki kreditov srbskim bankam in drugim podjetjem samostojno, brez vednosti jugoslovanske centralne banke, dodelile velika finančna sredstva,⁴⁹ je pripomogel k razpadu države. Jasno je bilo, da so si srbske oblasti prilaščale tudi emisijsko politiko.

V Sloveniji je dokončno prevladala argumentacija odhoda iz jugoslovanske države. Prevladalo je prepričanje, da velikost nacionalne ekonomije v primeru v svet odprtega gospodarstva, v kar naj bi se slovensko gospodarstvo preobrazilo s samostojnostjo, ni bila pomembna. Ob dokončnem razpadu jugoslovanskega trga

⁴⁴ Koristi in stroški posameznih republik v jugoslovanskem okviru so nazorno predstavljeni v študiji Ding, *Yugoslavia*, str. 1–26.

⁴⁵ Zarkovic Bookman, *The Economics of Secession*, str. 20.

⁴⁶ Repe, *Jutri*, str. 141–142.

⁴⁷ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 495.

⁴⁸ Z reorganizacijo državne ureditve leta 1974, s krepitvijo državnosti jugoslovanskih republik, so v posameznih republikah ustanovili tudi republiške centralne banke. Te niso bile izpostava jugoslovanske centralne banke, Narodne banke Jugoslavije, temveč so skupaj z njo oblikovale monetarno politiko.

⁴⁹ Pallairet, *The Inter-Regional*, str. 241–243.

so pričakovali kratkoročne zelo negativne učinke, zaradi izpada jugoslovanskega povpraševanja in s tem upada bruto domačega proizvoda. Vendar pa so bila na dolgi rok pričakovanja pozitivna. Samostojnost Slovenije so povezali z možnostjo »hitrejše uvedbe normalnega tržnega gospodarstva in boljših posegov države v gospodarstvo zaradi temeljitejšega poznavanja svojega, po stopnji razvitosti bolj homogenega gospodarstva«. ⁵⁰

Ob koncu leta 1989 je inflacija, kot simptom globoke ekonomske krize, v Jugoslaviji dosegla neslutene višave. Decembra so namreč na mesečni ravni izmerili 58,8 % rast inflacije oziroma cen na drobno. Že mesečna rast je bila enormna, več kot so druge države namerile v dolgih desetletjih. Celo več, ekstrapolacija je pokazala, da naj bi inflacija na letni ravni ob taki mesečni rasti dosegla fantastičnih 25.616 %. ⁵¹ To je bilo nekaj, kar je bilo povsem nepredstavljivo in je imelo pogubne posledice tako za konceptualizacijo komunistične ekonomsko-politične ureditve kot tudi za samo idejo jugoslovanske državnosti, navkljub zadnjemu poskusu ekonomskih reform v letu 1990. Razpad jugoslovanske države in njenega trga je bil tudi posledica propada socialistične ureditve kot del globalnega procesa in spremenjenih geopolitičnih razmerij v Evropi. Pot iz socializma je tako pomenila tudi pot iz Jugoslavije. Kriza, ki se je od začetka osemdesetih let samo stopnjevala, je razkrila nemoč okvirov socialistične gospodarske ureditve pri zagotavljanju dolgoročne gospodarske uspešnosti in stabilnosti. Jugoslovanski krog je bil kmalu sklenjen. V naslednjem letu so se politična in socialna nasprotja v državi zaostriala do te mere, da jih ni bilo mogoče več obvladati. V vsesplošnem kaosu je Jugoslavija po poldrugem desetletju globoke politične in gospodarske krize razpadla. Jugoslovanske republike so v letu 1991 zaživele kot samostojne države, kot samostojne nacionalne ekonomije.

Kulturne in ekonomske razlike so, glede na politološko literaturo, že same po sebi pretnja hitrejši integraciji. Ko k temu pridružimo še etnično komponento, pa lahko ogrožajo tudi politično stabilnost določene državne skupnosti in tako prispevajo k dezintegraciji. ⁵² Jugoslovanska izkušnja tudi kaže, da so v večetničnih državnih skupnostih z velikimi razlikami v stopnjah razvoja ekonomska vprašanja izjemno pomembna za dolgoročno stabilnost. Celo več, zatrditi je mogoče, da so bila ekonomska vprašanja ena od prioritet politične agende. »Ekonomska emancipacija« ali »odločanje o sadovih svojega dela« (»ekonomska suverenost!«) je bila sestavni del in zaokrožitev procesa politične in kulturne emancipacije določene skupnosti. Ekonomska vprašanja so tudi eminentna politična vprašanja, saj jih ni bilo mogoče rešiti izven političnega sistema. Za zadovoljitev takih interesov so bile torej potrebne institucionalne spremembe. Konfliktna razmerja so v Jugoslaviji poskušali preseči z nizom institucionalnih sprememb, z decentralizacijo odločanja

⁵⁰ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 495

⁵¹ Žižmond, *Specifičnosti*, str. 7.

⁵² Burg and Berbaum, *Community*, str. 536.

na področju politične in ekonomske ureditve, s krepitvijo državnosti posameznih republik. To je hkrati odpiralo vprašanje o dolgoročni stabilnosti ekonomskih, političnih in socialnih institucij, ki so prvi pogoj hitrejšega ekonomskega in socialnega razvoja, notranje in mednarodne integracije.

Zvezna ekonomska in politična institucionalna struktura je bila na preizkušnji v času globoke ekonomske in družbene krize v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Globoke in dolgotrajne ekonomske krize delujejo razdiralno na socialne in ekonomske institucije v vseh družbah, še toliko bolj v okoljih z velikimi razvojnimi in etničnimi razlikami, kar je bila Jugoslavija. Ker je bila globina krize odvisna od regionalnih ekonomskih struktur in načinov upravljanja v posameznih regijah oz. republikah, so bile tudi percepcije in na tem temelječe zahteve različne. To dejstvo je dodatno pospeševalo družbeno polarizacijo in politično konfliktnost, tudi ali zlasti na zvezni ravni. Politični diskurz je dobil okrepljene poteze ekonomske, politične ali socialne zapostavljenosti, kar je silno oteževalo iskanje kompromisa na zvezni ravni. Na prikrajšanosti temelječe politične razprave so v večetnični skupnosti, kjer so se ekonomske in socialne razvojne razlike pokrivalo z etničnimi delitvami, spodbujale politično in ekonomsko polarizacijo, ki je vodila tudi v dezintegracijo in oblikovanje samostojnih nacionalnih gospodarskih enot. Preoblikovanje v nacionalne ekonomije je, z izjemo Slovenije, potekalo v vojnih razmerah, kar je posledično močno zmanjšalo ekonomske potenciale in dvignilo ceno končne nacionalne ekonomske emancipacije posameznih jugoslovanskih republik.

Jugoslavija je bila primer neuspešne ekonomske in politične integracije. Lahko je eden od primerov, da politika decentralizacije ne omogoča vedno premoščanja regionalnih političnih in ekonomskih razlik znotraj države, ki sledijo etnični razmejenosti. Sodobne raziskave učinkov decentralizacije na politično in ekonomsko stabilnost večetničnih držav potrjujejo divergentnost zaključkov. Proces decentralizacije političnih in ekonomskih pristojnosti imajo lahko povsem različne učinke v večetničnih državah. Lahko pospešijo dezintegracijo ali pa omogočijo dolgoročno stabilnost večetnične države z velikimi regionalnimi ekonomskimi in socialnimi razlikami.⁵³ Integracija oziroma dezintegracija je torej proces, ki ga ni možno opredeliti enoznačno. Proces ni mogoče razumeti izolirano, z upoštevanjem samo enega izhodišča. Denimo ekonomskega dejavnika ali s stališča stroškov in koristi dezintegracije oziroma secesije določene regije. Gre za kompleksen, večplasten proces z mnogimi spremenljivkami in njihovo interakcijo. V tem procesu se poleg ekonomskih vprašanj kot zelo pomembna kažejo tudi druga družbena ozadja, kot npr. etnične ali kulturne identitete, politične kulture, družbene vrednote, percepcije lastnega političnega, ekonomskega ali kulturnega položaja in aspiracij na ravni skupnosti ...⁵⁴

Posebej velja opozoriti na štiri dejavnike, ki so presečišče ekonomskih in neekonomskih dejavnikov v dez/integraciji večetnične države. Pod prvo točko opozarjamo na vprašanje kohezivnosti v večetnični državi. Kakšen interes povezuje

⁵³ Brancati, *Decentralization*, str. 651–685.

⁵⁴ Polese, *Economic Integration*, str. 1–19.

etnično raznolike dele države? V iskanju odgovora večetnične države definirajo ideološko obliko pripadnosti, ki gre prek etničnih opredelitev prebivalstva in učinkuje kot nadidentiteta ali vzporedna identiteta. Nemoč, neprepričljivost nadidentitete simbolično deligitimizira večetnično državo. Z drugo točko izpostavljamo vprašanje občutkov zapostavljenosti na političnem, ekonomskega ali kulturnem področju. Občutki zapostavljenosti ali izkoriščanja so ključna točka v procesu izgubljanja legitimnosti večetnične države na ravni regij ali etničnih skupin v njenem okviru. V tretji točki odpiramo vprašanje zmožnosti regije za secesijo. Efektivni upravni in politični nadzor jasno razmejenega ozemlja (po možnosti) etnično homogene regije in regionalnih gospodarskih tokov znižuje politično in ekonomsko ceno dezintegracije večetnične države. Znižuje ceno pridobitve politične in ekonomske samostojnosti regije ali etnične skupine. Dezintegracije se ne dogajajo izolirano, temveč v kontekstu mednarodnega prostora, mednarodnih političnih razmerij. Zato v zadnji točki opozarjamo na geopolitične razmere, ki lahko spodbudijo ali zavirajo dezintegracije večetničnih držav.⁵⁵ Konec hladne vojne oziroma komunistične ureditve je bil prav gotovo tak trenutek, ki je izničil geostrateški pomen jugoslovanske države, da je bil njen razpad sprejemljiv tudi za mednarodno skupnost.

Literatura

- Arfi, Badredine, *International Change and Stability in Multiethnic States* (Yugoslavia, Lebanon and Crisis of Governance). Bloomington: Indiana University Press, 2005.
- Bićanić, Ivo, *Fractured Economy. V: Yugoslavia – Fractured Federalism*. Edited by Dennison Rusinow. Washington: Wilson Center Press, 1988, str. 120–141.
- Bićanić, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja*, Zagreb, 1938.
- Bićanić, Rudolf, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Borak, Neven, *Jugoslavija med integracijo in dezintegracijo, V: Slovenija - Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič, Ljubljana: INZ, 2010, str. 29–40.
- Borak, Neven, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: ZPS, 2002.
- Brancati, Dawn, *Decentralization: Fueling the Fire or Dampening the Flames of Ethnic Conflicts and Secessionism?*. *International Organization* 60, No. 3, 2006, str. 651–685.
- Burg, Steven L. and Berbaum, Michael L., *Community, Integration and Stability in Multinational Yugoslavia*. *The American Political Science Review* 83, No. 2, 1989, str. 535–54.
- Burgh, Steven L., *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision-Making Since 1966*. Princeton: Princeton University Press, 1983.
- Burkett, John and Škegro, Borislav. *Are Economic Fractures Widening? V: Yugoslavia – Fractured Federalism*. Edited by Dennison Rusinow. Washington: Wilson Center Press, 1988, str. 142–155.
- Buvač, Drago, *1990 – slom hiperinflacije ili Jugoslavije*. Zagreb: Cankarjeva založba, 1990.
- Čulinović, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslovenski hzemalja 19. i 20. vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1954.
- Dallago, Bruno and Uvalic, Milica, *The Distributive Consequences of Nationalism: The Case*

⁵⁵ Zarkovic Bookman, *The Economics of Secession*, str. 1–25.

- of Former Yugoslavia, *Europe-Asia Studies* 50, No. 1, 1998, str. 71–90.
- Dimitrijević, Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Belgrade: Nolit, 1958.
- Ding, Wei, Yugoslavia: cost and Benefits of Union and Interdependence. *Comparative Economic Studies* 33, No. 4, 1991, str. 1–26.
- Đurović, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*. Belgrade: ISI, 1986.
- Good, David and Ma, Tongshu. The Economic Growth of Central and Eastern Europe in Comparative Perspective 1870-1989. *European Review of Economic History* 3, No. 2, 1999, str. 103–37.
- Gosar, Andrej. *Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije*. Ljubljana: Zarja, 1940.
- Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja. Odgovor g. dr. Bičaniću*. Beograd: Sloboda, 1940.
- Jović, Dejan, Razlozi za raspad socialističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija. *Reč* 69, No. 8, 2001, str. 91–156.
- Kavčič, Stane. *Komunisti danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1964.
- Lampe, John R., The Failure of the Yugoslav National Idea. *Studies in East European Thought* 46, No. 1/2, 1994, 69–89.
- Lazarević, Žarko, Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji do druge svetovne vojne. V: *Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji*. Ljubljana-Skopje: Filozofska fakulteta UL, 1999.
- Mencinger, Jože, Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo. *Nova Revija* 9, No. 95, 1990, str. 490–95.
- Mihailovic, Kosta and Krestic, Vasilije. *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to Criticisms*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1995.
- Mihailović, Kosta, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*. Belgrade: Ekonomika, 1990.
- Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1958.
- Pallairet, Michael, The Inter-Regional Struggle for Resources and the Fall of Yugoslavia. V: *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. Edited by Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, West Lafayette (Ind.): Purdue University Press, 2008, str. 221–248.
- Perovšek, Jurij, Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo: Mit in resničnost prve Jugoslavije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75, št. 2-3, 2004, str. 405–27.
- Perovšek, Jurij, V zaželeni deželi: Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo. Ljubljana: INZ, 2009.
- Polese, Mario, Economic Integration, National policies and the Rationality of Regional Separatism. *Canadian Journal of Regional Science/La Revue Canadienne des Sciences Regionales* 4, No. 1, 1981, str. 1–19.
- Ramet, Sabrina, *Nationalism and federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Repe, Božo, *Liberalizem v Sloveniji*. Ljubljana: ZPS, 1992.
- Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Shoup, Paul, *Communism and the Yugoslav National Question*. New York and London: Columbia University Press, 1968.
- Sicherl, Pavle, Slovenija zdaj: primerjava indikatorjev razvitosti. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1990.
- Tomasic, Dinko, Constitutional Changes in Yugoslavia. *Political Science Quarterly* 55, No. 4, 1940, str. 582–93.
- Zarkovic Bookman, Milica, The Economic Basis of Regional Autarchy in Yugoslavia. *Soviet Studies* 42, No. 1, 1990, str. 93–109.

Zarkovic Bookman, Milica. *The Economics of Secession*. London: MacMillan Press, 1993.
 Žižmond, Egon, The Collapse of the Yugoslav Economy. *Soviet Studies* 44, No. 1, 1992, str. 101–12.
 Žižmond, Egon, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*. Zagreb: Naprijed, 1991.

SUMMARY

Diversity, Decentralisation and Economic Sovereignty in Yugoslavia

Žarko Lazarević

According to political science literature, cultural and economic differences in itself are a threat to faster integration. When we add the ethnic component, they also threaten the political stability of a certain state union and therefore contribute to disintegration. The Yugoslav experience also shows that economic questions are extremely important for long-term stability in multi-ethnic state unions with significant differences in level of development. Moreover, one can maintain that economic questions were one of the priorities of the political agenda. "Economic emancipation" or "deciding on the fruit of one's labour" ("economic sovereignty") was a constituent part and rounded off the process of political and cultural emancipation of a certain union. Economic questions are also political questions of vital importance, since they could not be solved outside political system. Institutional changes were required to meet interests of this kind. A series of institutional changes aimed to overcome conflicting relations in Yugoslavia, by decentralising decision-making in the sphere of political and economic order, by strengthening statehood of individual republics.

Economic and political institutional structure of the state was put to a test in the period of a profound economic and social crisis in the eighties of the previous century. Since the depth of crisis depended on regional economic structures and modes of management in individual regions or republics, perceptions and demands, which were founded on them, varied. This fact additionally escalated the social polarisation and political conflicts also, or particularly, at the federal level. Yugoslavia was an example of an unsuccessful economic and political integration. It can be regarded as one of the examples how politics of decentralisation cannot always ensure overcoming of regional political and economic differences within a state that follow ethnic delimitation. Contemporary research on effects of decentralisation on political and economic stability of multi-ethnic states confirm the divergency of conclusions. Along with economic questions in this process, other social backgrounds, such as ethnic or cultural identities, political cultures, social values, perceptions of one's own political, social or cultural positions and aspirations on the level of the community manifest themselves as very important.

Special emphasis is to be placed on four criteria that constitute an intersection of economic and non-economic factors in the (dis-)integration of a multi-ethnic state. What sort of interest links ethnically diverse parts of state? In search of an answer, multi-ethnic states define the ideological form of belonging which transcends population's ethnic definitions and acts as a superidentity or parallel identity. Powerlessness, non-cogency of the superidentity symbolically delegitimizes a multi-ethnic state. Point two highlights the question of feeling neglected in the political, economic or cultural sphere. The feelings of neglect or exploitation are key points in the process of loss of legitimacy of multi-ethnic state at the level of regions or ethnic groups within them. Point three brings up the question of region's ability for secession. Effective administrative and political control of a delimited territory (if possible) of an ethnically homogeneous region and regional economic flows decreases political and economic price of disintegration of a multi-ethnic state. It decreases the price of acquisition of political or economic independence of a region or ethnic group. Disintegrations do not occur as isolated instances, but rather in the

context of an international space, of international political relations. Therefore in the last point I draw attention to geopolitical conditions which either induce or hold back disintegrations of multi-ethnic states. The end of the Cold War or the communist regime was most certainly one of such moments that nullified the importance of the Yugoslav state, so that its disintegration was acceptable also for the international community.